

Néességcsere vagy kultúraváltás?

TÓTH GÁBOR ANTAL – NAGY MELINDA

Population change or cultural shift?

Abstract

Today, archaeology not only helps us to understand the past, but also seems to be an appropriate tool to understand the present. It reflects important social issues (migration, social inequalities, climate change). Based on historical events, we outline the main interactions that occur when different ethnic groups meet. Questions about population change or cultural shift are answered using the methods of anthropology.

Key words: migration; anthropology; population change

Subject-Affiliation in New CEEOL: Social Sciences – Anthropology – Cultural Anthropology

DOI: 10.36007/eruedu.2024.1.065-070

Bevezető

Korunk egyik vezető régésze, Vida Tivadar véleménye szerint: „Napjainkban a régészettudománnyal szemben minden korábbinál határozottabb elvárásként merül fel, hogy kutatók témái a letűnt korok világának rekonstrukciója mellett reflektáljanak a társadalmat ma foglalkoztató kérdésekre (pl. migráció, társadalmi egyenlőtlenségek, klímaváltozás), és ez által ne csak a múlt megértését segítsék elő, hanem a jelenét is.” (Vida 2019)

A leletanyagot vizsgáló régész számára gyakran lehetetlen eldönteni, hogy egy adott földrajzi régió, egy történelmi időszak tárgyi maradványainak megváltozása háttérben néességcsere vagy csupán kultúraváltás áll. Fontos kérdés a leletek alapján, hogy mi áll a változások háttérben. Emberek csoportjainak vándorlása? Technológiák, termékek, hatások áramlása? Esetleg mindkettő?

A technológia, a tárgyi kultúra megváltozhat jelentősebb népességmozgások nélkül is, mint ahogy erre a rézkor-bronzkor idején is volt európai példa. Ugyanekkor az időszakban Európa más területein pedig a kulturális váltás háttérben a rátelepülés-, a népesség változása volt kimutatható biológiai módszerekkel (Olalde et al. 2018).

A kultúra könnyen, akár egyik generációról a másikra is megváltozhat, beleértve akár a nyelv lecserélődését is. Erre számos példát találhatunk a Balkán népességénél, vagy akár Burgenland magyar lakta lakosságának kulturális és nyelvi váltásában is (Molnár 2019).

Mivel a biológiai jelek „lecserélése” időigényesebb folyamat, a kérdés megválaszolása a biológiai módszerek segítségével, a történelmi embertan módszereivel kísérhető meg.

Gyakoribb interakciók eltérő népcsoportok közt

A hazai és a világtörténelem eseményeit áttekintve az egyes népségek találkozása, egymásra gyakorolt hatása, többféle módon és többféle következménnyel mehetett végbe (Czeizel 1990; Darlington 1971; Delouche et al. 1996; Makkay 1993; Müller és Rohden 1935; Szabó 1941; Visy 2003).

A gyakoribb, Európában is megfigyelhető interakciók közül talán a legrégebbi eseménynek tekinthető a neandervölgyi ember és a modern ember találkozása, amely mind a mai napig rengeteg eldöntendő kérdést vet fel (Gyenis és Hajdu 2017). A neandervölgyi az afrikai eredetű *Homo erectus*ból a jégkori viszonyokhoz alkalmazkodva Európában alakult ki. Rendkívül életképes fajként több millió éven keresztül uralta a kontinenst, de a modern *Homo sapiens* bevándorlását követően – mintegy 35–40 ezer évvel ezelőtt – eltűnt. Mi lehetett az eltűnés oka? Erre a kérdésre az ősrégészek, a paleoantropológusok, az evolúciókutatók és a genetikusok több elmélettel is megkíséreltek választ adni – a mai napig megoldatlan problémával szembesülve. A leginkább elfogadhatónak tűnő teóriák a zordabb területekre történő kiszorítás, az életkörülmények ellehetetlenítése kérdései köré szerveződve próbálnak a népségcserre okára választ adni. Vannak, akik azt gondolják, hogy a kihalásukban szerepet játszhattak természeti katasztrófák vagy az éghajlatváltozás. A populáció nagyságának csökkenése után pedig az inbreeding jelenthette a populáció végét. Egy másik elmélet szerint a korai *Homo sapiens*-populációkkal való keveredés vezethetett a neandervölgyiek kihalásához. Más hipotézisek között szerepel a *Homo sapiens*től származó olyan betegségek átvitele, amelyekkel szemben a neandervölgyiek nem voltak immunisak. Greenbaum (2019) szerint az összetett betegségátviteli minták megmagyarázhatják, miért tartott több tízezer évig az első kapcsolatfelvételt követően, hogy őseink felváltották a neandervölgyieket egész Európában és Ázsiában. Érdekes elmélet, miszerint a neandervölgyi ember vállízületében kell a kihalás okát keresni: a neandervölgyi ember lapockája hosszabb és szélesebb volt, mint a *Homo sapiens*é, ami jobb izomkötődést és nagyobb erő kifejtést tett lehetővé. A neandervölgyi ember vállízülete azonban kevésbé volt mozgékony, mint a *Homo sapiens*é, ami megnehezíthette számukra az olyan eszközök használatát, mint az atlatl. Az atlatl egy lándzsadobó eszköz, amely nagyobb pontosságot és nagyobb távolságot tett lehetővé a lándzsadobás során. Az atlatl úgy működik, hogy meghosszabbítja a kart, ami megnöveli a lándzsa sebességét és nagyobb pontosságot tesz lehetővé. A lövedékes fegyverek használata volt az egyik fő különbség a neandervölgyiek és a *Homo sapiens* között (Churchill és Rhodes 2009). Ez a táplálékért való versengésnél akkora előnyt jelentett, hogy a neandervölgyiek kihalásához vezethetett.

Gyakori interakciónak tekinthető, amikor a lakóhelyet változtató népcsoportok szinte tolják maguk előtt a többi kisebb népcsoportot. Ez a helyben élők elkergetését vagy beolvasztását jelentve a népvándorlás összetett folyamatainak mozgatórugójaként működött, például az ötödik századi események kapcsán. Megállapítható, hogy a történelem folyamán a népvándorlás hátterében mindig klimatikus és/vagy demográfiai ok állt. Ez a megállapítás igaznak tekinthető korunk népvándorlása, a migráció (Zoppi 2018) esetében is.

A migráció a népvándorlás egyik formája, amelyet a környezeti változások, a gazdasági okok, a politikai instabilitás, a háborúk, a természeti katasztrófák, a társadalmi és kulturális okok, valamint az emberi jogok megsértése okozhat. A migráció hatásai között szerepelhet a kultúrák közötti keveredés, a nyelvi és vallási sokféleség, az etnikai konfliktusok, a gazdasági és társadalmi egyenlőtlenségek, valamint a szociális és politikai feszültségek. A migráció azonban lehetőséget is kínálhat a kultúrák közötti párbeszédre, a gazdasági és társadalmi fejlődésre, valamint az emberi jogok tiszteletben tartására.

Napjaink rendkívül sokat kutatott témája a migráció. Benjamin Helms és David Leblang (2019) *Globális migráció: Causes and Consequences* című műve a nemzetközi migráció sokrétű folyamatát mutatja be jól elkülöníthető szakaszokkal és döntési pontokkal. Megmagyarázza, hogy az egyének miért hagyják el önként hazájukat, és meghatározza a nemzetközi munkamigráció okait és következményeit. A *The Oxford Handbook of Refugee and Forced Migration Studies* (Fiddian-Qasmiyah et al. 2014) áttekintést nyújt a menekült és kényszermigrációs témakör legfontosabb fogalmairól, vitáiról és kihívásairól. A könyv a témák széles tárházát öleli fel, beleértve a migráció okait, a menekültek és menedékkérők tapasztalatait, valamint az országok és nemzetközi szervezetek politikáit és gyakorlatát. Robert McLeman és François Gemenne (2018) a *Routledge Handbook of Environmental Displacement and Migration* című könyve pedig a migráció és az éghajlatváltozás közötti összetett kapcsolatot mutatja be. Azt vizsgálja, hogy az olyan környezeti tényezők, mint az aszály, az árvizek és a tengerszint emelkedése hogyan járulhatnak hozzá a migrációhoz, és hogy a migráció hogyan hathat a környezetre.

A klasszikus népvándorlásról és a hadjáratokról árulkodó tömegsírok a helyben élők kipusztításáról, mészárlásokról, illetve járványokról is tanúskodnak. Persze, ha már mészárlásokról és a járványok pusztításairól beszélünk, nem mehetünk el szó nélkül Amerika őslakosainak (Kiszely 2004) szinte teljes kipusztítása mellett sem, amely a világtörténelem legnagyobb népirtásának tekinthető. Az európaiak érkezése előtt az amerikai kontinensen mintegy 50 millió ember élt, akiknek több mint 500 különböző nyelve volt. Az európaiak érkezése után azonban az amerikai őslakosok száma drasztikusan csökkent. Az európaiak által behurcolt betegségek, például a kanyaró, a tífusz és a himlő, valamint az erőszakos cselekedetek, a rabszolgaság és a kényszermunka mind hozzájárultak az amerikai őslakosok számának csökkenéséhez. Az amerikai őslakosok szinte teljes kipusztítása az európai gyarmatosítás és az amerikai történelem egyik legsötétebb fejezete.

De találunk arra is példákat, amikor a hódítók visszavonulnak, eltűnnek az adott (meghódított) régióból. Ennek oka lehet a helyben élők ellenállása, győzelme vagy akár egyéb globálisabb okok (pl. a tatárjárás és az oszmán hódítás után a magyarság fennmaradása).

Az őshonos népeségre való rátelepülés embertanilag igazolt példája a Nyugat-Dunántúlra betelepült germán (longobárd) népesség esetében is megfigyelhető. A sírmellékletek alapján a kulturális váltás feltételezhető, anélkül, hogy a szegényebb-gazdagabb sírok elkülönítési kísérlete megválaszolná az eltérő etnikumok

keveredését. Azonban az embertani sajátosságok és a fogazat izotópos vizsgálata alapján az északi bevándorlók és a helyi alapnépesség elkülöníthetővé vált (Tóth és Pap 2016).

Az egybeolvadás klasszikus esete, amikor a honfoglaló magyarság elől félrehúzódozó Kárpát-medencei (alföldi) alapnépesség „visszaszivárgott” eredeti élőhelyére, így az Árpád-kor magyarságát embertanilag a maga képére formálta. Az Árpád-kor népeisége embertanilag már nem a honfoglalók, hanem az autochton lakosság embertani sajátosságait mutatja (Éry 1991).

Közép-Európa középkori populációinak genetikai összetételét a mai napig kévéssé vizsgálták. Pedig ezt a földrajzi régiót azért érdekes tanulmányozni, mert kora középkori soknemzetiségű lakossága a nagymorva, majd a magyar államalakulatok területének úgynevezett kontaktuszónájában élt. Csákyová és munkatársai (2016) tanulmánya a Nyugat-Szlovákiában található Nyitra-Šindolka és Čakajovce temetőiből származó 19 egyedben 16 különböző mitokondriális-DNA (mtDNS) haplotípust írt le, amelyek a legelterjedtebb európai mtDNS haplocsoportokba tartoznak. Összehasonlító statisztikai és populációgenetikai elemzésekkel kimutatták az európai génállomány differenciálódását a középkorban. Kimutatták továbbá a vizsgált populáció heterogén genetikai jellemzőit és affinitását a modern Európa populációihoz. Érdekes jelenségre mutat rá az ugyanebből a temetőből (Nagy 2016) származó egyik sír, amely egy nő és egy gyermek csontvázmaradványait tartalmazza. Meglepő módon az mtDNS elemzése nem mutatott ki anyai ági rokonságot az eltemetett személyek között, tehát a gyermek nem az anyjával lett eltemetve. Mivel mindkét személy haplocsoportja hasonló gyakorisággal fordul elő a közel-keleti és az európai népeiségekben, a vizsgált minták nem rendelhetők egyértelműen etnikai eredethez.

Kelet-Európában az identitás megőrzését, az eltérő etnikumok és kultúrák egymás mellett élését évszázadokon át mutatta a különböző nemzetiségek, vagy akár a cigányság és a zsidóság önállóságának megőrzése. Napjaink példái erre a tendenciára a világszerte kialakult kínai negyedek, vagy akár a Nyugat-Európában létrejövő „no go zónák”.

Napjainkban és a múltban is léteznek további megoldatlan, konfliktusokat hordozó interakciók is, amelyek a sajátos történelmi helyzetnek köszönhetően alakultak ki. Ilyennek tekinthető például a magyarság helyzete Erdélyben (Veres 2015), vagy pedig az 1947-49-ben végrehajtott, magyarokat és szlovákokat érintő kitelepítés a (cseh)szlovák-magyar lakosságcsere során (Molnár és Szarka 2007). Történelmi embertani (csontanyag) vizsgálatok során is fellelhetjük a tragédiákat hordozó, nem általánosnak tekinthető események nyomait. A Bodroghöz területéről régészetileg ismert, hogy a 10. század első felében itt, a Felső-Tisza-vidéken volt a magyar nagyfejedelmek hatalmi központja. Erre az itt talált vezéri sírok lelőhelyei is utalnak. A régészeti leletanyag alapján igazolódott a kultúraváltás ténye, de megválaszolatlan maradt a folyamatos továbbélés vagy a népeiségcserre kérdése. Az összehasonlító embertani elemzés alapján nem a továbbélés és vele a kultúraváltás, hanem a népeiségcserre hipotézise került megerősítésre. Bebizonyosodott a nők helyben maradása és továbbélése, a férfiakat érintő változás (népeiségcserre), ami igazolható (Kustár et al. 2006).

Összegzés

A történelem folyamán eltérő népeségek találkozásakor jellemző interakciókkal találkozhatunk. Ilyenek a helyben lévők kiszorítása, elkergetése, életkörülményeik ellehetetlenítése, kipusztítása. Lehetséges a hódító népesség visszavonulása vagy a békés egymásra település, egybeolvadás is. Előfordulhat az identitás megtartása egy eltérő kultúrkörben vagy populációban. Az antropológiai vizsgálatok (köszönhetően a már nagyobb számban feldolgozott hiteles történeti embertani szériáknak) ma már egyre több felmerülő kérdés megválaszolására alkalmasak. Így lehetőség nyílik népeségek vándorlásának, egymásra településének, illetve népeségcsereknek a meghatározására is.

Köszönetnyilvánítás

Köszönjük a felsőoktatási intézményekben dolgozók számára meghirdetett Erasmus+ mobilitási program támogatását, amely a jelen tanulmány elkészítését segítette.

Irodalom

Churchill, Steven E. – Rhodes, Jill A. (2009): The evolution of the human capacity for “killing at a distance”: the human fossil evidence for the evolution of projectile weaponry. *The evolution of hominin diets: integrating approaches to the study of Palaeolithic subsistence*, 2009, 201–210.

Csákyová, Veronika – Szécsényi-Nagy, Anna – Csósz, Aranka – Nagy, Melinda – Fusek, Gabriel – Langó, Péter – Bauer, Miroslav – Mende, Balázs Gusztáv – Makovický, Pavol – Bauerová, Mária (2016): Maternal genetic composition of a medieval population from a Hungarian-Slavic contact zone in Central Europe. *PLoS one*, 11(3), e0151206.

Czeizel Endre (1990): *A magyarság genetikája*. Debrecen: Csokonai Kiadó.

Darlington, Cyril Dean (1971): *Die Entwicklung des Menschen und der Gesellschaft*. Düsseldorf/Wien: Econ Verlag.

Delouche, Frédéric – Aldebert, Jacques – Bender, Johan et al. (1996): *Europäisches Geschichtsbuch*. Stuttgart/Düsseldorf/Berlin/Leipzig: Ernst Klett Verlag.

Éry Kinga (1991): *Paleoantropológia – paleodemográfia*. Budapest: ELTE, MNM, kézirat.

Fiddian-Qasimiyeh, Elena – Loescher, Gill – Long, Katy – Sigona, Nando (Eds.) (2014): *The Oxford handbook of refugee and forced migration studies*. Oxford: OUP.

Greenbaum, Gili – Getz, M. Wayne – Rosenberg, A. Noah – Feldman, W. Marcus – Hovers, Erella – Kolodny, Oren (2019): Disease transmission and introgression can explain the long-lasting contact zone of modern humans and Neanderthals. *Nat Commun* 10, 5003. <https://doi.org/10.1038/s41467-019-12862-7>

Gyenis Gyula – Hajdu Tamás (2017): *Emberré válás*. Budapest: Archaeolingua Alapítvány.

Helms, Benjamin – Leblang, David (2019): *Global Migration: Causes and Consequences. Oxford Research Encyclopedias, Politics.*

<https://doi.org/10.1093/acrefore/9780190228637.013.631> Published online: 25 February 2019

Kiszely István (2004): *A Föld népei 4. Amerika.* Budapest: Püski Kiadó Kft.

Kustár Ágnes – T. Rendes Katalin – Tóth Gábor et al. (2006): Karcsa-Kormoska X–XII. századi temető embertani vizsgálatának eredményei. In: *Hadak Útján.* Szerk. Újlaki Pongrácz Zsuzsánna. Nagykovácsi: Pars Kft., 233–259.

Makkay János (1993): *A magyarság keletkezése.* Budapest: Magánkiadás.

McLeman, Robert – Gemenne, François (Eds.) (2018): *Routledge handbook of environmental displacement and migration.* London: Routledge.

<https://doi.org/10.4324/9781315638843>, ISBN 9781315638843

Molnár László (2019): *Az őrvideki református magyarság I. Az őshonos magyarság rövid története.* Emberi Erőforrások Minisztériuma, REB-16-2-KUT-0019. Kézirat.

<http://real.mtak.hu/72174/1/Magyars%C3%A1g%20Burgenlandban.pdf>

Molnár Imre – Szarka László (szerk.) (2007): *Otthonatlan emlékezet.* Komárom: MTA Kisebbségkutató Intézet, Kecskés László Társaság.

Müller, Karl Alexander – Rohden, Peter Richard (Hrsg.) (1935): *Knaurs Weltgeschichte.* Berlin: Th. Knaur Nachf. Verlag.

Nagy, Melinda – Csákyová, Veronika – Mende, Balázs Gusztáv – Csősz, Aranka – Fusek, Gabriel – Makovický, Pavol – Bauer, Miroslav – Bauerová, Mária (2016): Maternal relationship analysis of skeletal remains from Early Medieval cemetery in Slovakia. *Anthropologischer Anzeiger*, 73(3).

Olalde, Inigo – Brace, Selina – Allentoft, Morten A. et al. (2018): The Beaker phenomenon and the genomic transformation of northwest Europe. *Nature* 555, 190–196.

Szabó István (1941): *A magyarság életrajza.* Budapest: A Magyar Történelmi Társulat Kiadása.

Tóth Gábor Antal – Pap Ildikó Katalin (2016): Germán temető a Nyugat-Dunántúlon. In: *Trendek és eredmények a biológiai kutatás és oktatás terén.* Szerk. Nagy Melinda – Poráčová, Janka. Komárom: Selye János Egyetem, 22–27.

Veres Valér (2015): *Népességszerkezet és nemzetiség: Az erdélyi magyarok demográfiai képe a 2002. és 2011. évi romániai népszámlálások tükrében.* Kolozsvár: Kolozsvári Egyetemi Kiadó.

Vida Tivadar (2019): Magyar régészet – változó megközelítések. In: *Régészeti nyomozások Magyarországon 2.0.* Szerk. Ilon Gábor. Budapest: Martin Opitz Kiadó, 7–8.

Visy Zsolt (szerk.) (2003): *Magyar régészet az ezredfordulón.* Budapest: Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma Teleki László Alapítvány.

Zoppi, Marco (2018): Complexity, connections and prospects of recent migration flows in the Adriatic-Ionian and Danube regions. In: *At the Intersection of Migration and Populist Politics.* Ed. Jensen, Jodi. Kőszeg: iASK Working Papers, 6–15.